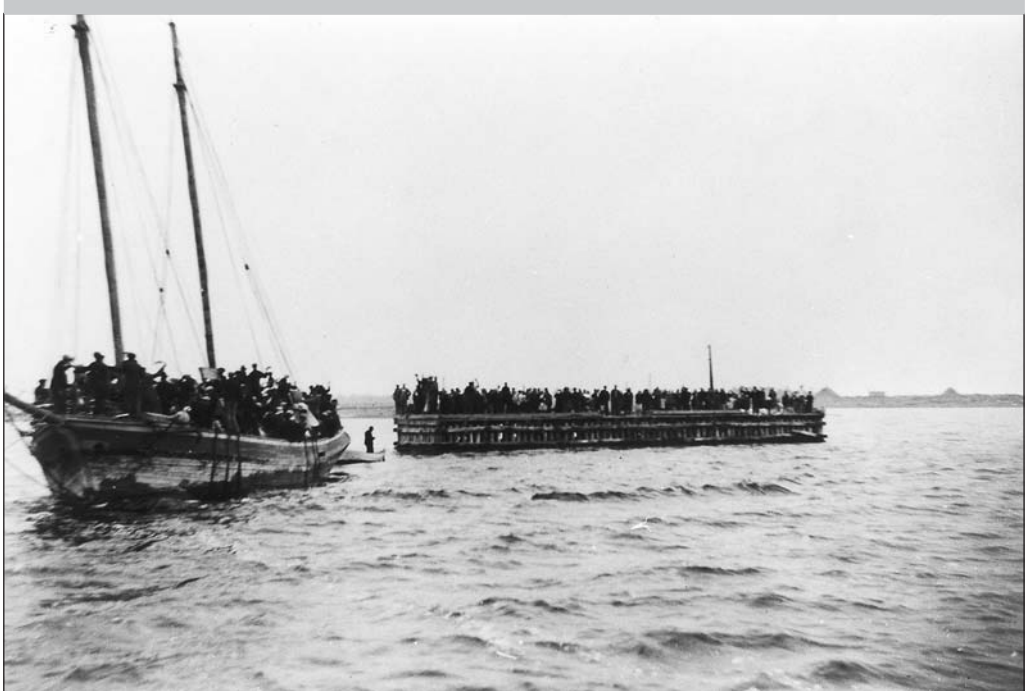

Põgenemine Rootsi 1944. aasta hilissuvel ja sügisel

Edgar Saar

Vormsi. Sviby sadam sügisel 1944. Vormsilased lahkuvad saarelt. Foto: Rannarootsi muuseum 802:2

Enne Eesti vallutamist Nõukogude sõjaväe poolt 1944. aastal põgenesid tuhanded inimesed Läände. Põgeneti sellepärast, et kardeti vägivalda, inimestel olid värskelt meeles 1940.–1941. aasta arreteerimised, küüditamised ja mahalaskmised. Osa inimesi põgenes sellepärast, et neil oli Saksa okupatsiooni ajal tulnud teha koostööd sakslastega ja nad kartsid, et Nõukogude võim hakkab neid represserima.

Põgenemine kodumaalt algas juba 1939. aastal pärast baaside lepingu sõlmimist. Pagulasteks tuleb lugeda ka neid, kes okupatsiooni tõttu ei tahtnud Eestisse tagasi pöörduda: meremehed, saatkondade personal, reisil või välismaal tööl olnud inimesed. 1940. aastal lubati Rootsi ümber asuda 110 Pakri rootslasel.¹ Kokkuleppel sakslastega² läks 1943.–1944. aastal Rootsi enamik eestirootslasi. Suur osa nendest sõitis sinna laevaga “Juhan”, mis tegi

¹ C. Mothander. Parunid, eestlased ja enamlased. Tartu, 1997, lk. 243–250.

² A. Terras. Eesti riikliku järjepidevuse säilitamisest. – Pool sajandit eestlust paguluses. Stockholm, 1995, lk. 114–115.

21. juunist kuni 11. septembrini 1944 üheksa reisi, ümberasujaid viis Rootsi ka mootorlaev “Triina”, aga Rootsi mindi ka mootorpaatidega. Eestirootslastega koos õnnestus Rootsi pääseda, kas valedokumentidega või muul viisil, umbes 2000³ eestlasel.

Suur eestlaste Rootsi põgenemine toimus 1944. aasta augustis-septembris-oktoobris. Rootsi põgeneti nii inimeste endi paatide ja väikeste laevadega kui ka Rootsist saadetud paatidega. Rootsis korraldasid ülevedu eesti põgenike organisatsioonid Stockholmis: Eesti Abistamisorganisatsioon ja Eesti Komitee.⁴ Umbes seitse tuhat inimest põgenes Rootsi Soome kaudu.⁵ Rootsi ametlikel andmetel 8. juunist 1945 oli Eestist Rootsi saabunud 6554 eestirootslast ja 21 815 eestlast, seega 28 369 Eesti elanikku.⁶ Ei ole teada, kui palju uppus põgenikke Läänemerel.

Mälestusi põgenemisest Rootsi on ilmunud nii raamatutes kui ka ajakirjanduses.⁷ Eesti Rahva Muuseum (ERM) hakkas Teise maailmasõja ajal Läänede põgenenud inimeste mälestusi koguma 1990-ndate aastate algul. 1998. aastal koostas ma ERM küsimuslehe “Põgenemine kodumaalt. Esimene aastakümme paguluses”, mida on ERM kirjasaatjate võrgu juhendaja Tiina Tael saatnud paljudesse maadesse, kus elavad eestlased. Rootsi põgenenutelt on tulnud mitukümmend vastust. Paljud neist on ümber asunud Ameerika

Ühendriikidesse, Kanadasse ja mujale.⁸ Olen ka väliseestlaste mälestusi lindistanud. Rootsis on eestlaste mälestuste kogumist ERM-ile rahaliselt toetanud Sihtasutus Eesti Kapital II Stockholmis ja Väliseesti Muinsuskaitse Selts Göteborgis.⁹

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolisesse Arhiivi (KM EKLA) on Rutt Hinrikuse aktiivse tegevusega kogutud arvukalt eestlaste elulugusid, neid on sinna saatnud ka rootsieestlased.

Järgnevalt toon ära üksteist Rootsi-põgenemise kirjeldust, neist üheksa on koostatud Eesti Rahva Muuseumisse ja kaks (August Põlmas, Endel Saarman) Eesti Kultuuriloolisesse Arhiivi kogutud mälestuste põhjal.

Praegu Uppsalas elav eesti kirjanik **Helga Nõu** (sündinud 1934, neiuna Raukas) oli põgenemisel kümneaastane. Ta isa oli revident-metsäulem kellel oli oma töös palju tegemist sakslastega, ja ta arvas, et kui ta jääb Eestisse, siis venelased arreteerivad ta ning pere küditatakse. Raukaste pere (isa, ema ja kolm last) lahkus oma Pärnu kodust 1944. aasta 19. septembri õhtul. Nad olid kullatud seinabaroomeetri eest ostnud endale koha kruusaveo paadil, mis oli peidetud põõsastesse Pärnu jõe kaldal. See oli üsna kodu lähedal. Peale selle olid korraldajad saksa sillavalve, kes valvas Pärnu Suurel sillal jõesuudmes, poole sea eest ära ostnud, et ta silmad kinni pigistaks ja paadi

³ R. Raag. Eestlased Rootsis. – Looming 1989, nr. 6, lk. 786. Artikli lõpus on bibliograafia rootsieestlastest, lk. 800–802.

⁴ A. Horm. Operatsioon Läänemeri. Päästeaktsioonid Eestist 1944–1945. – Pool sajandit eestlust paguluses. Stockholm, 1995, lk. 159–197; A. Horm. Suur põgenemine. – Tammine rahvas II. Kaks aastakümnet rahvuslikku tegevust. Stockholm, 1965, lk. 164–176.

⁵ A. Horm. Operatsioon Läänemeri, lk. 181.

⁶ R. Raag. Eestlane väljaspool Eestit. Tartu, 1999, lk. 70. On ka teistsuguseid andmeid. Vt. A. Terras. Eesti riikliku järjepidevuse säilitamisest, lk. 115; A. Horm. Operatsioon Läänemeri, lk. 177–178; H. Kulu. Eestlased maailmas. Ülevaade arvukusest ja paiknemisest. Tartu, 1992, lk. 113; R. Raag. Eestlased Rootsis, lk. 786.

⁷ Vt. J. Lattik. Teekond läbi öö. Teine osa. Toronto, 1952; A. Mälk. Peale päevapööret. Lund, 1976; S. Veidenbaum. Tundmata tulevikku. Ajakirjanikult lugejale. Toronto, 1985; R. H. Marley. Oigus ja tõde. Canada, 1987; G. Ränk. Laiemasse maailma. Stockholm, 1988; A. Adson. Lahkumine. Ülestähendusi viimasest aastatostinast. Tallinn, 1994; R. Schmuul. Ühest päästeaktsioonist 1944. a. sügisel. – Rahvuslik Kontakt 1983, nr. 4 (100), lk. 14–20; E. Vragel. Kui me tulime Rootsi. Mälestusi 20-ne aasta eest. – Eesti Päevaleht 26.09.1964; R. Schmuul. Sõjalaev otsis põgenikke. Inimeste päästeaktsioon 1944. – Eesti Päevaleht 13.10.1964.

⁸ E. Saar. Eesti Rahva Muuseum pagulaseestlaste materjale kogumas. – Lee 6. Tartu, 2000, lk. 53–61.

⁹ Olen tänulik Rein Puusepale ja Mai Raud-Pähnale Stockholmis, Helga ja Enn Nõule Uppsalas, Väino Eskenile Eskilstunas, Kusta Adamsonile Norrköpingis, Elmar Ojastele Göteborgis, Jüri Möldrile Halmstadis, Helgi ja Mait Kaamanile Malmös abi eest rootsieestlaste mälestuste kogumisel.

läbi laseks. Ostetud valvur pidi sillal olema kuni keskööni, kella kahekümne neljani, siis vahetati valve. Öhtupimeduses pandi paat vette, aga kuna see oli kaua maal seisnud, siis olid küljelauad kuivanud ja paat hakkas solinal sisse laskma vett, mida mehed pangedega välja loopisid. Osa inimesi, kes pidid kaasa sõitma, ei julgenudki paati jääda, vaid läksid koju tagasi. Helga Nõu isa aga arvas, et koju jäädes ootab peret kindel surm, ja ta otsustas riskida. Ta arvas ka, et paadilauad tursuvad ja paat muutub pikapeale tihedamaks. Suurem häda oli see, et paadimootor ei läinud käima. Inimesed närveerisid hirmsasti, sest kesköö lähenes.¹⁰

Mootor saadi käima alles kella ühe paiku öösel. Selleks ajaks oli aga ostetud valvepost sillal vahetunud. Paadis oli umbes 20–30 inimest. Merekaarti ei olnud, kaasas oli Helga Nõu isa metsakompass. Algul sõideti mööda Pärnu jõge. Jõesuudmele ja sillale lähenedes heitsid põgenikud end paadipõhja. Sillalt hüüti: “Halt!”, paat aga sõitis täie kiirusega edasi, kuigi kiirus oli väike. Keegi meestest hõikas vastu: “Punane Rist.” Seda aga ilmselt ei usutud. Sillalt hüüti veel: “Halt!” ja siis tulistati püstolkuulipildujast. Põgenikud surusid end paadipõhja veel madalamale, kuulid platsatasid vette mõlemale pool paati, aga inimesi ei tabanud. Paat sõitis silla alt läbi merele, valvepost helistas aga välja rannavalve. Neile saadeti järele kiirpaat ning helgiheitjatega valgustati merd. Paadis valitses segadus ja hirm, paat sattus kursist välja ning jäi ranna äärde Uulu madalikule kinni. See oli põgenike õnn, sest rannavalve suundus otse merele ega näinud neid. Tunni aja pärast pöördusid nad tagasi, kindlasti imestades, kuhu aeglane põgenikepaat nii kiiresti võis kaduda. Hommikul, kui valgeks läks, tõugati paat liivast lahti ning sõit jätkus.¹¹

Sõideti päev ja öö ning järgmine päev. Esimese päeva öhtupoolikul nägid põgenikud Saksa lennukit, see sõitis neist üle ja tuli hästi madalalt lennates tagasi. Kardeti, et lennuk

hakkab tulistama, aga see lendas vaid üle, pöördus veel kord tagasi, tõusis kõrgemale ja kadus Saksamaa suunas. Teise päeva öhtuks hakkas bensiin otsa lõppema, seda oli vähekesse veel alles. Põgenikud ei teadnud, kui kaugel nad Rootsist on, nad olid mures, kas selle bensiiniga pärrale jõuab. Taevas oli näha tormieelseid pilvi. Põgenikud nägid kiikriga maariba, mis asus sõidusuunast hoopis lääne pool. Paadi suund võeti sinnapoole, osutus, et seal oli Gotlandi põhjatipus olev Fårö saar. Kui paat oleks Gotlandist mööda sõitnud, siis ei oleks mandrile jõudmiseks bensiinist jätkunud.

Fårö rand oli kivine, paadiga ei saanud randa sõita. Vastas olid Rootsi rannakaitse paadid. Põgenikud läksid nende paati, nad viidi Gotlandi randa. Rannal ootas veoauto, kuhu põgenikud ronisid. Kõik olid sõbralikud, Rootsi lotad (naiskodukaitse) andsid põgenikele šokolaadi, mis maitstes neile imehästi. Auto sõitis läbi pimedade maastiku, nad viidi Slite asulasse, kus tänavad särasid tuledes. Ööbiti suures ruumis, kus magati ölekottidel.¹²

August Põlmas (sündinud 1920) elas Pärnumaal Seliste vallas. Pärast Saksa–Nõukogude Liidu sõja algust sai ta mobilisatsioonikutse, aga ta hoidis Nõukogude sõjaväkke minekust kõrvale. 1944. aasta suvel otsustas ta põgeneda Eestist Rootsi. 19. septembril sõitis ta Seliste rannast koos naise Anni ja õe Almeida Kihnu, kus oli palju põgenikke, kes tahtsid Rootsi sõita. Kihnus kohtas ta kohalikku meest Nikolai Oadi, kes oli olnud Saksa sõjaväes, aga sealt ära hüpanud. N. Oadiga oli A. Põlmas teeninud koos Eesti sõjaväes ja seal temaga sõbrunenud. Oadi perel oli kahemastiline purjelaev “Manni”, N. Oadil olid rannasõidukapteni paberid. Laev oli toodud ranna lähedale madalasse vette ja seal teda remonditud. Et laev remondi ajal paigal püsiks, oli ta vett täis lastud. Remont oli tehtud, aga vesi oli veel laevas. A. Põlmas sai N. Oadiga kokkuleppele, et ta koos naise ja õega võetakse “Mannile”. Kõigepealt pum-

¹⁰ ERM KV 1005, lk. 267.

¹¹ Samas, lk. 268.

¹² Samas, lk. 268–269.

bati laev veest tühjaks. See oli kivide ja puude vedamise laev, ilma igasuguse sisustusest. Suve läbi oli laev vett täis olnud, ta oli märg, libe ja määrdunud. Kusagilt muretseti koorem põhku, mis aeti laevaruumis laiali. Kapten sai mõned tuttavad laevameesteks, ka A. Põlmas võeti meeskonda.¹³

Laev lahkus Kihnust 21. septembri õhtul, alustati sõitu Rootsi. Kuna oli tuulevaikne, siis kolm mootorpaati vedasid laeva sadamast merele, hiljem tulid mehed paatidest laeva, paadid võeti sleppi. Järgmise päeva õhtul tõusis tuul ja taevas läks pilve, laev hakkas kiikuma. Nüüd kaeti keset laevatekki olev avaus, kust laevaruumi pääses, presendiga, sest muidu oleks sealt vesi sisse voolanud. Öösel hakkas müristama, valku lööma ja sadama.

“Siis aga tuli uus hädaoht, äkki olime ümbritsetud paljudest laevadest. See oli sakslaste konvoi, teel Eestist Saksamaale. Ma usun, et meil ei olnud vist mingit valgustust laeval ja seetõttu polnud ka sakslased meid ennem märganud, kui olime nendest juba ümber piiratud. Hädaoht oli suur kokkupõrkeks. Siis anti meile märku, et tahetakse meid kontrollida ja kontroll pidi meile laeva tulema. Aga õnneks oli lainetus nii suur, et paari katse järele ei saadud seda läbi viia. Siis anti meile käsk neile järgneda. Kuna meie sõitsime purjedega ja nemad masina jõul, siis polnud kerge ka seda läbi viia, nemad pidid meist ise juba eemale hoidma, et mitte kokku sõita.”¹⁴

“Mannilt” nähti veel hulga aega laevade tulesid, algul lähedal, siis ikka kaugemal ja kaugemal. Hommikul, kui valgeks läks, ei olnud enam ühtki laeva näha. Torm ja pimedus olid põgenikud päästnud. Tuul oli ka vaiksemaks jäänud. Hommikul kuuldus alt laevaruumist põrutamist ja hüüdmist. Laevamehed avasid luugi, mis oli presendiga kaetud.

“Alles nüüd kuulsime kuidas seal öösel oli olnud. Need põhud, mis me Kihnus sinna olime pannud, olid nüüd keske laevapõhja kokku tallatud ja olid nagu sõnnik. Oli ju

laevaruum seest juba enne märg ja libe, kui siis inimesi palju sisse tuli, vajasid kõik keskele kokku ühes põhkudega. Kui siis inimesi merehaigeks jäi ja oksendama hakkasid, tegid nad seda kuhu juhtus, siis veel täielik pimedus ja laeva rullimine ja üles alla liikumine, ja lõpuks veel õhupuudus. Kõik see tegi, et seal oli tõesti ebainimlik olukord, paljud olid minestanud ja täiesti haiged.”

Hommikul läks ilm ilusamaks ja tekil oli päris tore olla. Õhtupoole hakkas Gotlandi saar paistma. “Mannile” tuli vastu Rootsi rannavalvelaev ja juhtis ta Fårösundi sadamasse, kuhu laev jõudis 23. septembri õhtul.¹⁵

Abielupaar **Agnes ja Viktor Palango** elasid Pärnus, mille rannast nad lahkusid paadiga 20. septembril 1944.

Kõigepealt sõitsid põgenikud Raekülla, kust nad järgmisel päeval asusid paadiga teele Kihnu suunas. Paat oli väike ja ülekoormatud, seal oli üle 20 inimese, nende hulgas ka kolmekuune beebi. Põgenikud peatusid Sorgu saarel, kust nad nägid Pärnu põlemist. Sorgul panid nad paadi servadele lisalaudu ning sõitsid Kihnu, kuhu oli varem tulnud teisi põgenikke. Palangod ja nende paadikaaslased sõitsid edasi Sanglaiule, kus nad peatusid mitu päeva. Sanglaiul elanikke ei olnud, seal oli kolm kalurionni, kus saadi peavarju. Paadil oli bussimootor, selle veepump läks katki. Viktor Palango sõitis tagasi Kihnu pumpa parandama ning tuli jälle Sanglaiule tagasi. Sinna saabus ka teisi põgenikepaate.¹⁶

Sanglaiu randa tuli ka paat kahe eestlasega (kapten Loorents ja Aleks Pauska) Rootsist, et põgenikke päästa. Kuna Palangote paadis polnud meremehi ega ka kompassi, siis Rootsist tulnud paat võttis nad sleppi ning alustati teekonda. Keset Läänemerd tõusis tuul, tekkisid suured lained. Palangote paadi mootor jäi seisma, eessõitev paat pidi nende paadi ümber tõmbama, ühenduskõis lõigati läbi. Rootsist tulnud paat tegi tiiru ümber Palangote paadi ning sõitis Rootsi poole. Kui see paat Rootsist

¹³ KM EKLA f. 350:701, lk. 97, 113–117.

¹⁴ KM EKLA f. 350:701, lk. 117–118.

¹⁵ Samas, lk. 118–120.

¹⁶ ERM KV 1006, lk. 15–17.

jõudis, siis selles olnud inimesed rääkisid seal piirivalvele Palangote paadi olukorrast. Piirivalvelennuk käis neid merel otsimas, aga ei leidnud. Merele jäänud Palangote paadist visati nüüd ankur merre. Pögenikud olid sõitnud umbes ööpäeva, Viktor Palango oli väga väsinud, ta jäi magama.

“Ta oli ainuke, kes tundis mootorit, kuid parandamisvahendeid polnud. Meie paadis oli 17 inimest, ka see beebi. Kui Viktor toibus, oli juba õhtu käes. Ta nuputas välja, et paadi [mootori] generaatori sõe-harjad olid ära kulunud. Ta löikas ühe taskulambi patarei lahti ja sealt seest sai sõepulga, millest tegi generaatorile uued harjad. Nii kui vändast tõmbas, mootor turtsatas kohe käima. Rõõm oli suur. Seal kerkis ka kohe uus probleem – kuhu poole minna? Paat oli lainetes loksunud ja mitu tiiru teinud, ent maad ei paistnud kusagilt. Kui tähed taevavõlvile ilmusid, saime natuke selgust. Eelmisel ööl oli Viktor tähele pannud tähtede asendit ja selle järgi me oma sõidu seadsimegi. Viktoril oli suuri teeneid, et me üldse Rootsi jõudsim, hulk paate läks ju põhja. 2. oktoobri hommikupimeduses jõudsim Gotlandi (Ojamaa) kõige idapoolsemasse tippu Fårösundi. Peaaegu oleksime Gotlandist mööda sõitnud, mida paljud paadid tegid ja päevade viisi Botnia lahes loksusid, enne kui nad päästeti või hukuti. Meie reis Sanglailult Gotlandi kestis 42 tundi. [– – –] Rootsi sõjaväelased ja naiskodukaitse võtsid meid väga lahkelt vastu, anti süüa ja viidi mõneks tunniks ühte koolimajja puhkama. Siis algas meie reis ühest laagrist teise.”¹⁷

U. D. sündis Viljandimaal Soosaare vallas, kus ta elas kuni 1944. aasta veebruarini, mil ta mobiliseeriti Saksa sõjaväkke ja saadeti Narva rindele. Otseselt ta lahingutest osa ei võtnud, tema ülesandeks oli väeosa toiduga varustamine. Septembris taganes nende väeosa Läänemaale, kus U. D. deserteeris ja sõitis Saaremaale. Seal ta liikus lääne poole ning jõudis Lümandasse. Ta ei tahtnud jääda kommunistide võimu alla, eriti masendavalt oli mõjunud talle 1941. aasta küüditamine. Lümanda rannas õnnestus tal saada Rootsi

sõitvale purjepaadile, kus oli peale tema veel 9 deserteerinud sõdurit ja kaks erariides meest. Sõitu alustasid nad 25. septembril, paat tegi tugeva tuulega kiiret sõitu, rand kadus silmapiirilt. Tuul muutus üha tugevamaks, öösel oli merel torm. U. D. kirjutab:

“Kurjaennustav kottpime öö. Torm rebiski ühe purjenurga lahti. Pimeduse tõttu ei saanud seda parandada. Võtsin rebenenud purjenurga kaenlasse ja surusin end sellega vastu paadikülge. Jäin väsimusest kohe magama. Korraga tundsin seljal midagi külma. Silmi lahti ajades selgus, et olen vees ja koguni paadi all. Sain kuidagi pinnale ujuda, teadmata, mis on juhtunud ja haarata paadi külgedel rippuvatest nõõridest kinni, polnud karta põhjavajumist. Üks ilma sinelita sõdur sai ruttu paadile ja aitas siis minu. Hakkasime koos teisi veest korjama. Saime paati üheksa meest, kolm puudusid, neid kuskil ei näinud. Pimeduse tõttu ei võinud otsustada, kes jäid kaduma. Valgenedes selgus tõsiasi, rindekaaslane ja mõlemad eraisikud uppusid. Masendus oli suur. Mis juhtus siis paadiga, oletuste kohaselt sattus see murdlainesse, laine lõi selle ümber, murdis mõlemad mastid, suurem kadus voo-gudesse koos purjega. Väiksem mast purjega lohises järele, hiljem seadsime selle jälle oma kohale tagasi ülesande täitmiseks.”¹⁷

Paadis olnud toit, mage vesi ja ka kompass kadusid merre. Meri möllas kurjaennustavalt edasi. Järgmisel ööl ajas torm jälle paadi ümber, kaks meest uppusid. Pögenikud said paadi jälle õigeaks ajada ning jätkasid sõitu. Torm mõnevõrra rahunes, nad sõitsid veel päeva ja öö. Hommikul märkasid nad meres üht punkti, mis ei hõljunud lainetega kaasa. Pögenikud võtsid kursi sinnapoole, selgus, et see oli majakas. Öhtupoolikul olid nad kaljuse ranna lähedal, polnud võimalik randuda, nad heitsid ankru merre, ja see jäi pidama. Majakast märgati neid ning tuldi mootorpaadiga appi. Pögenike paat võeti sleppi, nad olid jõudnud Lågskäri kaljusaare juurde Ahvenamaa saarestikus. Rootslastest saareelanikud võtsid nad lahkelt vastu, kohe said nad sauna ja süüa. Järgmisel päeval tuli veel kuus põgeni-

¹⁷ ERM KV 1006, lk. 18–19.

kepaati selle saare juurde. 1. oktoobril sõitsid sinna jõudnud põgenikud Rootsi.¹⁸

Jüri Mölder (sündinud 1929) elas Saaremaal. 1941. aasta juuli algul taheti teda koos emaga küüditada Venemaale. Kodust viidi nad autoga Roomassaare sadamasse ja sealt laevaga Rohukülla, kus nad pandi teiste Saaremaa inimestega loomavagunisse. Rong sõitis läbi Tallinnast, Tapalt ja Rakverest ning jäi siis seisma, sest sakslased olid Narvas raudtee puruks pommitanud. Rong sõitis tagasi Tallinnasse, küüditatud pandi Harku vanglasse, kust nad enne Saksa sõjaväe poolt Harku vallutamist Tallinnasse pääsesid. Pärast Tallinna vallutamist läksid nad koju Saaremaale tagasi. See küüditamine oli Jüri Möldrit ja tema ema tugevasti hirmutanud ning 1944. aasta septembris otsustasid nad Rootsi põgeneda. Jüri Mölder koos ema, õe ja kahe vennaga said purjelaevale “Elli”, mis lahkus Saaremaa Küdeva lahest 23. septembri õhtul. Laevas oli üle 300 inimese, see oli puupüsti täis. Algul vedasid laeva lahest välja kaks mootorpaati, mis hiljem pandi nõõridega laeva taha sleppi. Ka mootorpaatides olid inimesed.¹⁹

“Hommikupoole ööd oli siis keegi, kes oli ühes mootorpaadis, piibu bensiiitangi peale välja koputanud, igatahes see mootorpaat läks põlema. Teisel mootorpaadil lasti siis kohe nõõriots lahti, nad olid mures, et nad jäävad tule sisse. Põlevast paadist ronisid inimesed kõit mööda meie laeva ja üks nendest ronijatest oli seitsmekümneaastane tädi. Ma olen ise üle seitsmekümne praegu, ma tean, mida see tähendab, aga laeva ta sai. Kui kõik olid laeva jõudnud, siis lasime nõõriotsa lahti, mootorpaat jäi merre põlema.”

Tuul muutus järjest tugevamaks ja lained suuremaks. Suurem osa inimesi jäi merehaigeks. 25. septembri hommikupoole jõudis “Elli” Gotlandi taha, kus oli vaiksem, õhtupoolel purjetas ta ümber Fårö saare Fårösundi väina, kuhu jäi ankrusse. Seal oli veel üks Pärnust tulnud purjelaev.

“Me olime olnud seal võib-olla tund aega, siis tuli Rootsi piirivalvepaat meie juurde. Nad seisid laeva kõrval ja hõiskasid saksa keeles: “Kas teil viina on?” Me saatsime neile ühe kasti, 24 liitrit viina lasime piirivalvepaati. Sellega oli tollitöö tehtud, keegi meid ei puudutanud, öeldi ainult: “Olge siin ankrus, me tuleme teile järele.” Õhtu, hämariku paiku, tuligi puksiirlaev meile järele. Mõlemad purjelaevad võeti puksiiri järele. Meid lasti üle ronida puksiirlaeva. Purjelaevadesse jäid ainult meekonnad sisse.”

25. septembri õhtul jõudsid põgenikud Gotlandi Visby sadamasse. Linna parki olid üles pandud suured telgid, mille keskel oli ahi. Põgenikud ööbisid telkides.²⁰

Harold Kivi (sündinud 1932) elas Kuressaares. Kivide perekond oli 1941. aastal Siberisse saadetavate nimekirjas, aga neil oli sugulane miilits, kes kustutas nad küüditavate nimekirjast. Selle miilitsa mõrvasid kommunistid 1941. aastal Kuressaare lossis, ta laip leiti kaevust. Harold Kivi lahkus kodust koos ema, isa ja õega 21. septembril 1944. Kaasas oli kohver, milles olid peamiselt rõivad ja mõned fotod. Üks talumees viis ema, õe ja Haroldi vankriga Lõmala külla. Et mitte kahtlust äratada, tuli isa sinna jalgrattaga teist teed mööda. Kaks ööpäeva olid Kivid paadiomaniku talus, kus seati paati sõidukorda. Paat oli mootori ja purjega, esiosa oli kaetud presendiga. Paat lahkus 16 inimesega Lõmala rannast.

“Me sõitsime otse üle väga tormise Läänemere Gotlandi saarele, maabudes selle põhjaotsa Slite alevisse. Esimesel ööl sõitsime sõjalaevade vahelt läbi, aga õnneks meid ei tulistatud. [---] Meri oli väga tormine ja tänu meie osavale paadijuhile jõudsime pühapäeva õhtul õnnelikult kohale. Sõit oli väga ohtlik, me olime kõik läbimärjad, kuna lained löid pidevalt vett üle parda paati sisse.”²¹

Karl Noor (sündinud 1924) oli “soomepoiss”, ta teenis Soome sõjaväes 1943. ja 1944.

¹⁸ ERM KV 1006, lk. 251.

¹⁹ Autori lindistus 2001. aastal. Asub ERM-is.

²⁰ Samas.

²¹ ERM KV 1005, lk. 121.

aastal. 5. septembril 1944 tuli ta Eestisse tagasi. Selgus, et Nõukogude sõjaväe edasitungi ei suudeta Eestis peatada. Tal oli Tallinnas sõbratar Aino Reimde, kellega ta oli koos õppinud Tartu ülikooli arstiteaduskonnas 1942.–1943. aastani. Nüüd otsustasid nad koos Rootsi põgeneda. 21. septembril õnnestus neil veoautoga Virtsu ja sealt Saaremaale sõita. Hilisõhtul jõudsid nad Laimjala koolimajja, kus öö magasid põhkudel. Järgmisel päeval läksid nad Kõiguste sadamasse, kus seisis mootorpurjekas “Helene”. See laev oli oma vanuse ja puust laevakere viletsa seisukorra tõttu saksa võimude poolt sõidukõlbmatuks tunnistatud, seepärast ei olnud sakslased seda laeva endale võtnud. Nüüd aga saadi laevale ametlikult paberid sõiduks Saksamaale, kuigi plaaniti sõitu Rootsi. Laeva kapteniks oli Meikar. 22. septembril tulid põgenikud laevale, tekk ja lastiruum täitusid inimestega. Ka Karl Noor ja Aino Reimde said kohad tekile. Nendega seltsis veel Aleksander Rand, kellega koos oli K. Noor olnud Soome mereväes. Öö oli laev veel Kõiguste sadamas. 23. septembri hommikul tuli Saksa piirivalve laeval olevaid inimesi kontrollima. Anti korraldus, et kõik mehed rivistuksid sadamakail dokumentide kontrollimiseks ja samal ajal valmistusid piirivalvesõdurid laeva läbiotsimiseks. Arvatavasti otsiti väejooksikuid.

“Ka meie kaks “soomepoissi” olime väejooksikud saksa sõjaväest, siis tuli nüüd kiiresti mingi väljapääs leida. Ronisime kähku alla mootoriruumi ja palusime laevamehhaanikut, et ta meid kui oma meeskonnaliikmeid sakslastele esitaks. Tema vastus oli “OK, poisid” ja ta ronis välja tekile. Nii olimegi mootoriruumis ainult kahekesi. Käärisime käised üles, tegime käevarred pisut mootoriõliseks ja jäime ootama, mis edasi saab. Veidi aja pärast ronis üks saksa sõdur, vintpüss rippudes üle õla, raudredelist mõned astmed alla ja küsis, kas peale meie seal veel kedagi on. Saanud meilt eitava vastuse ronis ta uuesti üles ja meie hingasime jälle kergemalt.”²²

Kesk hommikul, pärast piirivalve kontrolli, lahkus laev Kõiguste sadamast, sellel võis olla ligi 500 inimest. Pärast Irbeni väina läbimist läks ilm tormiseks ja hakkas vihma sadama. Laeval purjesid ei olnud, ta liikus mootoriga. Kuna laev oli vana, siis murdis torm keskmise masti ja paiskas selle üle parda. Hiiglasuur laine murdis selle reisi jaoks laeva pardast väljapoole ehitatud ajutise käimla ja see kukkus merre. Rootsi ranna lähedal sõitis nende juurde sõjalaev, mille järgi nad sõitsid Stockholmist mööda Furusundi saare juurde. Saarel oldi põgenike vastuvõtuks valmis, nad juhutati suurde söögisaali, kus pakuti kaeraputru piimaga, mis pärast vintsutusi maitses hästi. Furusundi saarel paigutati nad elama rootslaste suvilatesse, mis olid suvitushooaja lõppedes põgenike majutamiseks vabaks tehtud.²³

Oktoobri lõpus viidi nad autobussidega põgenikelaagrisse Enköpings linna, kus Karl Noor ja Aino Reimde otsustasid abielluda. Enne laulatust käisid neid intervjuerimas rootsi ajakirjanikud, kes kirjutasid kohalikus ajalehes noorpaarist artikli. Keegi eestlane oli seda lugenud, sellest tekkis põgenikelaagris kuulujutt, et kaks eesti põgenikku on kavatsenud end mürgitada. Rootsi keeles on abielluma “gifta sig”, küllap algaja keeleõppija sai aru, et see on ‘kihvitama’.

“Laulatuse päeval oli ajalooline Vårfrukyrka rahvast täis, sest peale eesti põgenike oli ka linnaelanikke tulnud sündmust jälgima. Pruut kandis laenatud rahvariideid ja peigmees Rootsi valitsuselt hiljuti kingiks saadud uut tumesinist ülikonda. Rootsi pastor pidas laulatustalituse saksa keeles ja laagri segakoor laulis eesti keeles [koorijuht] Harry Trusi poolt selleks päevaks loodud laulu “Isa neid õnnista”. Peale laulatust ootas meid kohaliku vabrikudirektori auto kiriku ees ja meid sõidutati direktor Brunge lossi lõunaeinele.”²⁴

Endel Saarman (sündinud 1923) lahkus Väana-Jõesuust paadiga, milles oli koos temaga 26 inimest, 22. septembril kell pool

²² ERM KV 1005, lk. 257–258.

²³ Samas, lk. 258–259.

²⁴ Samas, lk. 259; Vt. R. H. Marley. Õigus ja tõde, lk 72–77.

kaks öösel. Paadil oli automootor, esiosas oli kajut, tagumine osa oli lahtine. Paati juhtis laevakapten Leonti Kiive. Kaasas oli kompass, suund võeti Soome Hanko peale. Hommikul paistis Hanko siluett, aga silmapiiril olid näha ka kolm transpordilaeva ja nende kohal tiirlevad Nõukogude lennukid. Üks laevadest põles ning teine sai pommi- või torpeedotabamuse, mõlemad laevad uppusid. Üks lennuk lendas kolm korda üle põgenikepaadi, kuulid vihisesid, aga need ei tabanud paati ega inimesi.

“Nüüd võttis preili Niilend, kes koos meestega seisis paadi ahtris, ühe suure valge liniku ja lehvitas sellega. Lennuk lähenes jälle, aga seekord vabastas ta ühe torpeedo meie suunas. Kapten Kiive katsus kohe paati sellest kaugemale tüürida, aga selle ootamatu rünnaku juures unustas, et tüüri monteerimisel, kui paat läbi metsa ranna poole rulliti, oli tüüri ja roolivahelised trossid kogemata valesti ühendatud. Paat hakkas järsku torpeedosuunale lähemale keerama. Viimasel silmapilgul märkas kapten seda olukorda, ja kiire reaktsiooniga päästis meid torpeedoga kokkupõrkamast. Torpeedo hüppas nagu kala veepinnal meist mööda. Lennuk pöördus tagasi teiste lennukite juurde.”²⁵

Põgenikud sõitsid edasi Rootsi suunas. Tuul tugevnes, ja kui tuli öö, siis oli juba päris torm. Kapten Kiive oli kogu aeg paati juhtinud, ta oli väga väsinud ja tundis, et ei suuda enam ärkvel olla. Keegi teine paadisolijatest ei suutnud aga navigeerida, Kiive jättis mootori seisma, paat kõikus lainetel. Pärast väikest puhkust jätkas kapten Kiive paadi juhtimist. Enamik põgenikest olid merehaiged, nad “söõtsid kalu”. Kuna torm ajas vett paati, siis tuli seda sealt kogu aeg välja pumbata. Saabus uus päev, 23. september. Põgenikud sõitsid kogu päeva Rootsi poole. Bensiin hakkas otsa saama, nad ei teadnud, kaugel nad Rootsist on. Enne pimedat nägid nad paati. Keegi hüüdis, et paadil on Vene lipp, see kohutas neid, aga kui nad nägid, et paadil oli Rootsi lipp, siis nad rahunesid. Paat juhtis põgenikud laeva “Albertina” juurde ning see võttis nende paadi sleppi.

“Meile oli see üks äraseletamatu kergendus. Meie tundeid sel momendil ei saa sõnadega väljendada. Me sõitsime mõnikümend minutit. Aga juba mõne minuti järel mõistsime, et meid oli päästetud päris viimasel minutil võimaliku katastroofi eest. Esimest korda kogesime oma silmaga mismoodi Rootsi skääridega rannaveed välja näevad. Igal pool kerkis veest pisisaari ja kaljurahne. Kui me oleks pidanud jätkama omapead, ja sattunud selle rahutu merega poolpimedas skääride vahele, siis oleks me reis võinud lõppeda õnnetusega. Rootsi rannavalve laeva saabumine oli meile ainuke pääsetee katastroofi ärahoidmiseks.”

See Rootsi rannavalvelaev ei sõitnud juhuslikult merele, vaid üks eesti paat oli jõudnud sadamasse ja selles olevad põgenikud rääkisid, et nad sõitsid Eestist tulles koos teise paadiga, aga ööpimeduses olid nad kaotanud ühenduse. Nad palusid Rootsi rannavalvet seda paati otsida. Ei ole teada selle paadi edasisest saatusest. Kui Endel Saarmani ja ta kaaslaste paat oli mõnda aega “Albertina” slepis sõitnud, kutsusid rootslased põgenikud laevale, kus neile pakuti kohvi ja võileibu. Oli juba kaunis pime, kui laev jõudis väikese kaljusaare juurde. Seal läksid nad maale. Kaljusaarel oli väike punane majake, kus nad ööbisid. See saar asub Röderi skääride rühmas. 24. septembril võttis rannakaitselaev paadi jälle sleppi ja viis põgenikud Fejani saarele, kus oli karantiinlaager. Saarel asus Rootsi sõjaväeüksus. Fejanil oli ka teisi Eestist tulnud põgenikke ja neid tuli veel juurde. Laagris oli arstlik kontroll, põgenikud pidid end paljaks koorima ja noore meesarsti silme alt läbi käima. Mehed ja naised majutati eraldi majadesse.²⁶

Ühel õhtul andsid rootslased naistele oakohvi, naised ei jäänud magama. Naised otsustasid minna mehi kollitama. Nad võtsid valged linad ümber ja läksid meeste majja.

“Toas oli tuli juba kustutatud ja mehed nohisesid magada. Uks lükati lahti ja sisse astusid valged vaimud, jorisedes tutti-lutti,

²⁵ KM EKLA f. 350:993, lk. 11–13.

²⁶ Samas, lk. 14–19.

tutti-lutti. Saadi toas paar ringi ära teha, ja siis hakkas vaimude pihta sadama puuhalge ja muud, mida kätte saadi. Kilkamist ja kirumist oli palju. Lõbu ei kestnud aga kaua, sest vahipost oli märganud midagi kahtlast ja anti alarmi. Oli tõesti fantastiline pilt – valgetes linades naispögenikud lidusid ees, lahinguvalmis rootsi kuninglik sõjavägi nende taga. Lõpuks saadi rahu majja, vaenlane oli ju löödud taganema ja sõdurid said edasi magada. Järgmisel päeval kutsuti “kollid” laagri komandandi pastor Engvalli juurde ülekuulamisele. Kui kaebealused olid ennast süüdi tunnistanud, ütles komandant, et ta on rõõmus, et pögenikel on kõigile raskustele vaatamata veel nii palju elurõõmu.”²⁷

Evald Tomingas (sündinud 1924) töötas enne pögenemist Tallinnas tuletõrjuna. Ta kodu oli Viimsis, kust ta alustas kaluripaadiga pögenemisteedkonda Rootsi. Paadis oli kolm meest, kaks naist ning seitsme- ja nelja-aastane tüdruk. Nad lahkusid Viimsi rannast 1944. aasta 21. septembri õhtul. Tallinna sadamast lahkusid sel ajal Saksa laevad. Pögenikud sõitsid läbi Naissaare ja Suurupi vahelt. Hommikul jõudsid nad Põõsaspeale, kus tegid vahepeatuse. Seal panid nad paadi peale puukaared ja katteks presendi. Umbes kella ühe ajal jätkasid nad sõitu Rootsi poole. Öösel tugevnes tuul, mis pühkis paadilt ära presendi ja puukaared. Paadi tagakülge oli tekkinud auk, kust vesi sisse jooksis. Üks kolmandik paadist täitus veega, mootor jäi seisma. Ämbrite ja kahe pumbaga tühjendasid nad paadi, said mootori käima ning jätkasid sõitu. Hommikul nägid nad karil asuvat Rootsi majakat, aga selle juurde ei olnud võimalik maabuda ning nad jätkasid sõitu.²⁸

“Kella kuue paiku nägime, et suur sõjalaev tuleb põhja poolt. Me kahtlustasime, et see on sakslane, evakueerib Põhja-Soomest, aga me vaatasime, et me ei klaari välja, me peame abi saama. Mul oli autoprojektorist tehtud helgiheitja. Sellega andsime SOS-signaali

sõjalaevale. See sõitis eest läbi, me vahtisime, et ei teegi meist välja, siis keeras ringi ja jättis meid nii öelda alla tuule. Siis nägime, et Rootsi lipp oli mastis, see oli Rootsi laev, mille nimi oli “Visby”. Valjuhääldajaga küsis, et kas teil on kütte puudus, või olete kursist viltu või on muud abi tarvis, saksa keeli küsis.

Meie ütlesime, et meil on kütet, aga me ei saa edasi sõita, me oleme sunnitud pardale tulema. Tä ütles selle peale, et teie paat on nii suur, et meie ei saa seda pardale võtta. Kõisredelid lasti alla, madrused lasivad alla, võtsivad lapsed ja naised ja pakid, mis paadis olid. Mina korjasin siis veel viimaseid võtmeid paadist, üks madrus näitab, et kas tahad mootori välja võtta. Käigukasti tagant lasin kruvid lahti. Klaasiosa kajutist löin kirvega [katki]. Kraana lasti alla, panin konksu külge, nõõri ümber ja [mootor] läks üles. Paat tagus vasta laeva, nii et pool paati oli vett täis. See oli peaaegu põhja minemas. Mina läksin pardale kõige viimaks. Lapsed viidi laeva arsti juurde, anti rahustavad pritsid. Mina läksin vanni, ma olin määrdunud õline. Siis tuli käskjalg ja ütles, et kapten ütles, et me peame su paadi puruks laskma, me ei saa seda jätta. Tuleb kuskile randa ja äratab kahtlust, et on keegi hukka saanud. Mina ütlesin selle peale, et kui on trumm läinud, siis mingi pulgad ka. Siis kui ma vannis olin, siis ma kuulsin: üks mürakas käis. Arvatavasti pilpad lendasid. Siis pakuti süüa ja meil oli samakast [samagonni] kaasas. Ohvitseride ruumis, seal panime viinapudelid lauale ja söögid tulid. Saksa keeles käis jutt.”

Rootsi sõjalaev oli patrullimas, et pögenikke abistada. Laev sõitis Nynäshamni. Pögenikud lasti maale ja viidi sõjaväebarakki ööbima.²⁹

Arri Kaar (sündinud 1928) elas Kolga vallas Kiiu-Aabla külas. Pögenemisteedkonda Helsingi suunas alustas ta paadiga 1944. aasta 23. septembril. Peale Arri Kaare oli paadis tema isa, ema, kolm õde, tädi, tädipoeg ja üks naine Kolga-Aabla külast. Soome lahe

²⁷ Samas, lk. 19–20.

²⁸ Autori lindistus 2001. a. Asub ERM-is.

²⁹ Samas.

keskel nägid nad tulekuma, see oli laev, mis sõitis lääne poole. Põgenikud võtsid kursi itta, ja kui kuma polnud enam näha, siis jälle Soome suunas. Järgmise päeva hommikul jõudsid nad Helsingi lähedale, neile tuli vastu Soome sõjaväe paat, mille järel sõitsid nad sadamasse. Soomlastel oli eelmisel päeval köetud saun veel soe, põgenikud saadeti sinna. Pärast saunaskäimist ja hommikusööki sõitsid nad sõjaväepaadi järel Helsingist ida poole Jollasesse, kus oli mitukümmend paati, millega Eestist oli Soome põgenetud. 19. septembril sõlmiti Soome–Nõukogude Liidu vaherahu. Soomlased rääkisid, et nad ei saa põgenikke Soome jätta, neil tuleb edasi sõita Rootsi. Jollasest oli vaja ruttu lahkuda, sest paari päeva pärast pidi Porkkalasse tulema Nõukogude kontrollkomisjon. Soomlased pakkusid ka võimalust, et need, kes ei taha paadiga Rootsi minna, neil tuleb sõita Rauma sadamasse, kust laev viib nad Rootsi. Paadiga otsustasid edasi liikuda Arri Kaar, tema isa, tädi ja tädipoeg, teised paadikaaslased pidasid paremaks laevasõitu.³⁰

Umbes kümmekond paati põgenikega lahkusid Jollasest, esimesel paadil oli Soome loots. Paadid liikusid edasi päeval, öösel seisid nad kuskil saare varjus. Üks ööpäev oli tugev tuul, siis nad edasi ei läinud, vaid ootasid tuule vaibumist. Põgenikud sõitsid algul lääne suunas, siis aga läbi Ahvenamaa saarestiku põhja poole Botnia lahte, kus Soome loots lahkus.

Oli täiesti pime, kui paadid alustasid sõitu läände Rootsi suunas. Pimedas põrkas Kaare paat ühe teise paadiga kokku, aga leiti, et viga pole kummalgi, ning sõideti edasi. Öösel nende paadil purje peal ei olnud, hommikul tõmbasid aga purje üles.

“Paat sõitis rahulikult. Äkki, ei tea kust see laine üles kerkis, murdis see üle paadi. Meie paat oli pealt üsna kinnine, isa tegi seda veel just enne äratulekut, aga niipalju vett tuli korraga sisse, et pani mootori seisma. Vett oli mootori hoorattani ja see pritsis künla märjaks. Mina ruttasin pumba juurde,

tädi ajas ühe nõuga vett välja ja [tädipoeg] Ruudi katsus mootori uuesti käima saada, isa korraldas purjega. Soot oli lahti läinud ja puri löi tuules. Vesi aga ei vähenenud, vaid tõusis paadis. Nüüd hakkas isa asju paadist merre viskama. Ta ei visanud umbkaudu, vaid vaatas, mida ta ära viskas. Meil oli üks suurem kirst või kohver paadis, arvan et riietega, selle viskasid nad kahekesi üle parda. Meie tädiga töötasime hoolega vee väljaajamisega. Nägin isat, kui see hapukurgianuma üle parda viskas ja enne veel ühe kurgi sealt hammaste vahele pani, enne kui anum üle parda läks. Võrkusi ta ei puudutanud. Veepind enam ei tõusnud ja saime paadi tühjaks. Ta pani purje uuesti ülesse ja vett hakkas uuesti sisse ajama. Jälle ruttu puri maha, aga nüüd oli Ruudi mootorile uuesti hääled sisse saand ja paat kuulas jälle rooli. Võtsime sisse endise kursi ja asi tundus enam-vähem normaalne olevat.”

Purje nad enam ei kasutanud ja meri oli ka vaiksem kui varem. Kaugelt hakkas paistma Rootsi rannaviir. Mõne aja pärast randusid nad Gävle lahe lõunapoolses osas. Kui nad olid maale läinud, siis rootslased juhtisid nende tähelepanu, et üks laud paadi ülasaosas kahe kaare vahelt oli murdunud. See murdus arvatavasti siis, kui nende paat Ahvenamaa lähedal teise paadiga kokku põrkas. Nad seda ei märganud, merel aga sealt vesi sisse tuligi.³¹

Hille Jaanusson (sündinud 1922, neiuna Hilda Pihlap) elas Tallinnas. 1943. aasta novembri lõpus lahkus ta paadiga koos kahe naise ja kümmekonna noormehega, kes ei tahtnud Saksa sõjaväkke minna, Soome, kus ta töötas lapsehoidjana Lahtis ja masinakirjutajana Pori sadamas Mäntyluotos. Pärast seda, kui Soome oli sõlminud Nõukogude Liiduga vaherahu, sai ta soomlastelt korralduse lahkuda Rootsi. 25. septembril 1944. aastal oli ta Rauma sadamas, kus inimesi ja pakke oli palju. Oli ka neid, kes olid paatidega Eestist tulnud. Üks mees püüdis laevapardale upitada Eestist kaasa toodud tapetud siga, mis

³⁰ ERM KV 1006, lk. 271, 280.

³¹ Samas, lk. 281–282; Autori lindistus 2001. a. Asub ERM-is.

³² ERM KV 1009, lk. 191–194.

oli voodilinast tehtud kotis, aga see kukkus merre.³²

Õhtul kella seitsme ajal pääses Hille Jaanusson laevale “Venus”, mis öösel kella kahe paiku alustas sõitu Rootsi.

“Laeval, mis tegelikult oli sõidukõlbmatu, oli üle 800 inimese, nende hulgas suur hulk Soome haiglates viibinud eesti sõdureid. Naised saadeti alla laevaruumi, mina ja ka mitmed teised eelistasime pardale jäämist värskete õhu tõttu. Pidime juba hommikul Gävles olema. Ilm aga muutus, hakkas sadama, tõusis tuul. Istusin just pumba juures, lained löid üle parda, taevast tuli vihma, mingit katet ei olnud. Peagi tekkis mootoririke, tõusis torm, laev triivis omapead edasi, sõit oli lootusetu, külm ja märg. Nälg ei tunnud, janu oli suur. Kui Gävle loots ei oleks meid leidnud ja pukseerinud edasi põhja poole, oleks laev arvatavasti hukkunud. Minu lähedal sattus üks mees segadusse, arvas, et oleme teel Leningradi ja laskis enda maha. Pauku ma ei kuulnud, küllap olin hetkeks tukastanud, aga laip lamas katte all otse minu ees. Kaks väikest last surid lastiruumis.”

27. septembri hommikul hakkas paistma maa, õhtupoolel jõudis laev Örnköldsviki. Loots oli laeva tulekust telegrafeerinud. Sadamas olid ajakirjanikud ja palju kohalikku rahvast. Lotad pakkusid põgenikele võileibu ja sooja piima ning siis viidi nad koolimajja ööbima.³³

1944. aasta suvel ja sügisel võeti eesti põgenikud Rootsis abivalmilt ja heatahtlikult vastu. Rootsi valitsus oli ette näinud põgenikevoolu naabermaadest Teise maailmasõja lõpul ning korraldanud põgenike vastuvõtuks koostöö paljude organisatsioonide ja asutuste vahel (välisministeerium, kaitsevägi, tsiviilkaitse, politsei, tervishoiuamet, sotsiaalamet, tööamet, Punane Rist jt.). Põhjalik ja laiahaardeline ettevalmistus aitas kaasa põgenikehulkade küllaltki edukalt läbiviidud vastuvõtmisele.³⁴ Rootsi laevad päätsid merel paljud uppumis-

ohus olnud paadid. Pärast Rootsi saabumist anti põgenikele süüa, öömaja ja vajadusel arstiabi. Suurt abi osutasid põgenikele lotad (naiskodukaitse), kes paljudes kohtades võtsid põgenikke vastu võileibade ja sooja kakao või kohviga.

Esimesed ööbimiskohad olid rahvamajades, koolimajades, võimlates, palvemajades, suvilates, hotellides ja ka eramajades. Esimestel päevadel saadeti põgenikud sauna, kus täitõrje eesmärgil kuumutati ka rõivaid, korraldati “täipõrgu”. Toimus arstlik läbivaatus ja politseiküsitlus. Algul olid põgenikud karantiinis.

Rootsi tulnud põgenikud koondati põgenikelaagritesse. Eestlasi oli umbes 175 laagris.³⁵ Kõige rohkem oli põgenikelaagreid Kesk-Rootsis, aga neid oli ka Lääne- ja Lõuna-Rootsis. Helga Seimar oli laagris Västeråsi linna lähedal Noorte Meeste Kristliku Ühingu (rootsikeelne lühend KFUM) suvekodus, kus oli umbes 50 põgenikku. Ta kirjutab, et köögitoimkonnas olid ainult naised, kes katsid laudu ja pesid sööginõusid. Toitu valmistasid rootslased. Toit oli maitsev ja rikkalik. Naised koristasid ka tube. Mehed kandsid puid sisse, tõid vett, koristasid ümbrust ja kütsid sauna. Igal nädalal anti väike taskuraha, millest jätkus paar korda kinno minekuks või sigarettide ostuks.

“Meie rootslasest laagriülem oli KFUM-sekretär Aron Hallman, sümpaatne ja abivalmis inimene, kes püüdis teha kõik, mis tema võimuses, et meie soove rahuldada. Tal oli “süda õigel kohal” – nagu ütleb rootslane. Jõuluõhtuks kutsus ta kogu laagri oma juurde külla. Ta elas laagri lähedalolevas Johannesbergi mõisas. [– – –] Teisel korral suures saalis oli kaetud lõunalaud. Peremees tervitas külalisi teretulemast, meie laagri vanem, härra Jaanus, tänas lahke kutse eest. Kõik see sündis saksa keeles, keegi meist rootsi keelt veel ei osanud. Meeleolu lõunasöögi algul oli pisut kohmetu ja pühalik, kuid õhtu jooksul muutus

³³ Samas, lk. 195; Vt. B. Kangro. Eesti Rootsis. Ülevaade sõnas ja pildis. Lund, 1976 lk. 40–41.

³⁴ C. G. Andrae. Suur pögenemine. – Teataja 20.10.2001.

³⁵ B. Kangro. Eesti Rootsis, lk. 47–51; J. Aro. Suur pagu 1944. Lehekülgi “Eesti kroonikast” II. Rahvuslik Kontakt 1995, nr. 1(145), lk. 32–37.

meeleolu vabamaks, jutt kõvemaks, ning õhtu lõppes tantsuga. Milline haruldane vastuvõtt põgenikele!”³⁶

Põgenike hulgas oli umbes 2800 kooliõpilast ja 550 õpetajat. On teada, et rohkem kui viiekümnes laagris moodustati laagrikoolid.³⁷ Laagrites tekkisid ka laulukoorid, rahvatantsurühmad ning mõnel pool ka näiteringid. Rootsi vajas tööjõudu. Laagritest hakati inimesi tööle saatma, ka põgenikud ise tahtsid tööle minna. Kõigepealt saadeti pagulasi metsa-, tee- ja põllutöödele, aga tööle võeti ka sööklatesse ja restoranidesse. Suur osa põgenikelaagri elanikest suundus tekstiili- (Borås, Nörrköping, Göteborg, Malmö), metalli- (Eskilstuna, Göteborg, Södertälje, Uddevalla), kummi- (Helsingborg) ja saapatööstusesse (Kumla)³⁸, aga tööle saadi ka paberi- ja puidutööstusesse. Haritlased leidsid rakendust arhiivitöös. 1945. aasta hilissuveks olid põgenikelaagrid likvideeritud.

Pärast sõja lõppu tahtsid rootslased, et põgenikud läheksid koju tagasi. Rootslased pidasid Nõukogude Liitu Ida- ja Kesk-Euroopa vabastajaks ega saanud aru, et kommunistlik režiim on terroristlik. Rootsi ametivõimude seisukoht oli: “... kuigi mingit sundust ei rakendata, on Rootsi soov, et põgenikud kodukohtadesse tagasi pöörduksid.”³⁹ Põgenikud nägid palju vaeva, et selgitada, miks nad kodumaale tagasi ei saa minna.

Rootsi kommunistid nimetasid põgenikke fašistideks.⁴⁰ August Põlmas, kes elas Eskilstunas, kus oli palju kommunistide mõju all olevaid töölisi, on kirja pannud: “Sain varsti aru, et paljud rootslased pidasid meid natsideks. Põhjus muidugi see et olime põgenenud kodumaalt kui tulid venelased, sakslaste tulles aga jäime alles ja isegi sõdisime sakslaste poolel.

Rootsi tööliste poolehoid oli kindlasti venelaste ja kommunismi poolt.” Edasi kirjutab A. Põlmas, et Rootsis olid kõik töölised ametiühingu liikmed. “Meie eestlased olime väga umbusklikud igasugu organisatsioonide vastu mis tundusid kuidagi peale sunnitud. See jättis kuidagi sarnase tunde nagu oleks kommunistlikud ja selle eest olime ju põgenenudki. Meie vaade oli et kui kusagile liikmeks hakata, siis teeme seda vabatahtlikult, just see peale sund tundus meile võõrana. Ja liikmemaksu pidime ju ka maksma. Hiljem saime muidugi teada ka ametiühingu head küljed palgaküsimustes ja streigi puhul. Kõik tööliste ametiühingud kuulusid automaatselt sotsiaaldemokraatlikku parteisse. Ka see meile ei meeldinud, mis samuti tuletas meelde kommunistlikku korda, üldse oli meil algul raske vahet teha sotsialistide ja kommunistide vahel.”⁴¹

Pärast põgenikelaagrite likvideerimist lõpetasid tegevuse ka laagrikoolid, aga koostöös Rootsi võimudega asutasid pagulased Sigtunasse ja Stockholmi eesti gümnaasiumid ning Stockholmi, Helsingborgi, Göteborgi, Ulricehamni, Alingsåsi ja Boråsi eesti eraalgkoolid.⁴² Paljudel eesti kooliõpilastel tuli minna aga rootsi kooli, kuna nende läheduses ei olnud eesti kooli.

Milvi Seim (sündinud 1933) meenutab: “Minu esimene koolipäev rootsi koolis oli kohutav. Ma oskasin ainult mõned sõnad rootsi keelt, ja võõras keel tundus mu ümber nagu läbitungimatu müür. Rootsi lapsed, mu koolikaaslased Strömsholmi väikeses maakoolis, polnud kunagi varem välismaalt tulnud last näinud. Nad olid minu suhtes tohutult uudishimulikud, seisis mu ümber, küsisid ja tahtsid minu kohta kõike teada. Ma ei saanud nende küsimustest aru, veel vähem oskasin vastata.

³⁶ KV 1006, lk. 171.

³⁷ H. Mark. Eesti kool Rootsis. – Tammine rahvas. Koguteos. Uppsala, 1952, lk. 36, 45–46.

³⁸ V. Raag, R. Raag. Över stormande hav / Üle tormise mere. Estländskt liv och leverne i Kumla 1944–1991. Eesti elu-olu Rootsi väikelinnas Kumlas 1944–1991. Kumla, 1992.

³⁹ B. Kangro. Eesti Rootsis, lk. 44.

⁴⁰ J. Äro. Suur pagu 1944. Lehekülgi “Eesti kroonikast” III. – Rahvuslik Kontakt 1995, nr. 2 (146), lk. 36; E. Saar. Teaduspäev põgenemisest kodumaalt ja pagulusest. – Vaba Eestlane 30.11.1999.

⁴¹ KM EKLA f. 350:701, lk. 146; Vt. V. Raag, R. Raag. Över stormande hav, lk. 54–55.

⁴² H. Mark. Eesti kool Rootsis, lk. 47–57; A. Kits. Eesti Komitee Koolitoimkonna tegevus koosolekute protokollide (1945–1949) põhjal. – Tuna 2000, nr. 1, lk. 32–41.

[– – –] Esimesed nädalad istusin tundides ilma et ma suurt midagi aru oleksin saanud. Ainult matemaatika tunnis oskasin ma õpetööst osa võtta [– – –] Aegamööda sain rootsi keele selgeks, ilma et ma isegi oleksin aru saanud, kuidas see toimus. See tuli nagu iseenesest. Kaasõpilased olid enamasti minu vastu sõbralikud ja püüdsid seletada kui ma millestki aru ei saanud. Kui ma 1945. a. sügisel viiendasse klassi läksin – peale seda kui olin jõudnud kevadel kolm kuud neljandas klassis käia – siis sain juba kõigest aru.”⁴³

Aalo-Annikke Päss-Cutler on kirjutanud: “Eestlasi oli Stockholmis väga palju. Oli küllaltki umbusaldust kohalike inimeste poolt, just eriti tööliseelinnas kus meie elasime, nagu ka suur osa teisi eestlasi. Kohalikus keskkoolis juhtus küllaltki tihti et meile näidati näpuga ja öeldi “kuradi eestlane!” ehk “kuradi välismaalane” – kohalikud lapsed olid kodus kuulnud et põgenikud võtavad rootslaste töökohad ära. (Õieti oli vastupidi, Rootsis oli tööliste puudus kui saabusime.) Meiesuguseid välismaalt põgenenud lapsi oli aga koolis nii palju, et sellised näpunäitamised meid vähimatki ei seganud.”

A. Päss-Cutler jätkab, et kui eestlased keele selgeks said, siis olid nad klassi kõige paremad õpilased “...ja see oli üldine kogu Rootsis kus aga eestlasi koolis käis.”⁴⁴

Nende õpilaste jaoks, kes õppisid rootsi koolides, asutasid pagulased täienduskooli, kus õpetati eesti keelt, eesti maateadust, eesti ajalugu ja laulmist. Valdav enamik täienduskoolide õpilasi olid algkoolide, vähesel määral ka keskkoolide õpilased. Koolid töötasid harilikult üks kord nädalas kolm tundi, harvem kaks korda või rohkem kordi nädalas. 1946/1947. õppeaastal oli Rootsis 24 eesti täienduskooli, 652 õpilase ja 55 õpetajaga. 1947/1948. õppeaastal oli koole 40, õpilasi 918 ja õpetajaid 71.⁴⁵

Eesti põgenikud ühinesid Rootsis mitmesugustesse seltsidesse, tekkisid laulukoorid,

rahvatantsurühmad ja näiterühmid. 1946. aastal asutati Stockholmis Eesti Pagulasteater. Ilmus mitu ajalehte. Rootsi oli põgenenud ka kirjanikke, hakkas ilmuma ilukirjandusteoseid. 1948. aastal toimus Stockholmis Skansenis I laulupidu, mis tõstis eestlaste rahvuslikku meelsust ja kokkukuuluvustunnet. Pagulased koondusid ka kogudustesse, kõige enam tekkis luteriusu, vähem ortodoksseid ja vabakogudusi.

Missugused olid eestlaste elamistingimused paguluse algul? Nad olid kaotanud oma kodu ja varanduse, tulnud võõrale maale. Rootsi jõudes oli neil vähe esemeid kaasas, osadel põgenikest olid need vähesedki merre uppunud ning nad olid puupaljad. Suurem osa eestlasi sai Rootsis teist tööd, mis nad Eestis olid teinud. Algul ei osatud keelt. Eluruumid olid väiksed. Rootsi ei olnud Teises maailmasõjas ja Rootsi majanduslik olukord oli parem kui sõjas olnud maadel. Eestlased olid väliselt üsna sarnased rootslastega ning suurem osa eestlasi olid luterlased nagu rootslasedki.

“Suuri erinevusi rootsi ühiskonnaga ei olnud. Eestlasi peeti töökateks ja tublideks, aga rootslastel ei olnud arusaamist, et tahtsime eestlust ja eesti keelt säilitada. Soovitati võimalikult kiiresti assimileeruda ja “rootslaseks” saada. Nad pidasid endid siiski härrasrahvaks ja välismaalasi ja võõraid kombeid ei sallitud [– – –].”⁴⁶

Vanemad inimesed kohanesid Rootsis raskemini kui noored. Helga Nõu meenutab: “Laagriajal ei saanud ju kohaneda, kuna elu oli nii ebanormaalne ja meid viidi nagu kariloomad ühest kohast teise. Pärast oma elamist saades hakati raha ja vara koguma, aga mitmeid aastaid arvati veel ikka, et pole mõtet midagi pidevat soetada, sest varsti saame Eestisse tagasi. Lootus kadus pikkamööda. Päril kohanemist on raske määrata. Mina kui laps kohanesin siis, kui olin ära õppinud rootsi keele, kui sain koolikursustega hakkama ja oma eakaaslastega suhelda. Minu vanemad,

⁴³ ERM KV 1006, lk. 157.

⁴⁴ ERM KV 1006, lk. 53.

⁴⁵ H. Mark. Eesti kool Rootsis, lk. 57–66.

⁴⁶ ERM KV 1005, lk. 274.

võiks öelda, ei kohanenud täielikult iialgi. Nad jäid ikka rootslaste seas võõraks elu lõpuni.”⁴⁷

Sageli meenutasid põgenikud kodumaad. August Gailit, kes elas Örebro lähedal, on kirjutanud 10. aprillil 1947 Helmut Pürkopile: “See on kuradi narr lugu, et oma kodumaast ei pääse hetkekski lahti. Nagu suled silmad, nii näed kohe, et oled end asetanud kas Patkuli trepil merd vaatamas või jooksed Aapteekri [Apteekri] mäest alla Pühajärve poole ja istud paati – ikka libisevad maastikud, päikese loojangud, inimesed, loomad sinust mööda. Sageli tunneksid nagu tuuligi ja nõmme imelisi lõhnu. Kuid hoidku jumal sellest, et näed kodumaad unes: siis oled ikka éekistide [tšekistide] küüsis ja süüdistad end hirmsasti, miks ometi oled tulnud tagasi koju. See on minuga nii, sellest kirjutad Sina, seda kaebab armas Visna oma kirjades. Nähtavasti on too aasta, mis möödus kommude all, olnud nii masendav, et alateadvus veel ikka ei suuda välja reageerida noist elamusist.”⁴⁸

Pögenikke rõhus teadmatus kodumaale jäänud lähedaste inimeste saatuse osas, toimusid ju Eestis arreteerimised ja küüditamised. Kui eestlased Rootsi põgenesid, lootsid nad peagi kodumaale tagasi saada. Eugenia Ojasoo, kes elab praegu Göteborgis, rääkis mulle, et ta arvanud, et 1944. aasta jõuludeks saab koju, ja kui selleks ajaks ei saa, siis järgmisteks jõuludeks.

“Kodumaalt lahkuti ja saabuti rahulikku Rootsi mitte selleks, et sinna jääda, et rootsistuda, et seal koduneda ja svenssoniks hakata. See kõik võis juhtuda palju hiljem. Ei, Rootsis taotleti poliitilist asüüli. Oldi sõna otseses mõttes poliitilised põgenikud.”⁴⁹

Pagulus venis aga pikaks, aastakümnetega eestlased kohanesisid, paljud on manalasse läinud. Pärast Eesti taasiseseisvumist on Rootsist vähe eestlasi tagasi kodumaale tulnud.

Edgar Saar

(1938)

Lõpetanud Tartu ülikooli 1969. aastal ajaloolase-arheoloogina. Töötanud teaduri ja vanemteadurina 1971–2003 Eesti Rahva Muuseumis. Korraldanud 17 uurimisreise Siberisse hantide ja manside juurde. Alates 1998. aastast kogunud väliseestlaste materjale Rootsis, Saksamaal, Belgias, Hollandis ja Ameerika Ühendriikides. Peamised uurimisteemad: handi rahvakultuur, väliseestlased.

⁴⁷ ERM KV 1005, lk. 273.

⁴⁸ August Gailiti kiri asub Rootsi Rügiarhiivi Balti arhiivis, väljakirjutust tsiteeritud katkendist vt. ERM Tap 931, lk. 18–19.

⁴⁹ H. Rebas. Eestlased Rootsis paguluse esimesel aastakümnel. Populaarteaduslik ettekanne Tartus, 30. sept. 1999. a. Eesti Rahva Muuseumi teaduspäeval “Pögenemine kodumaalt. Esimene aastakümme paguluses,” lk. 2 (käsikiri autori valduses).